

Саттарова А.Т.

«МАНАС» ҮЧИЛТИЛИГИНДЕГИ АЯЛДАРДЫН ОБРАЗДАРЫНДАГЫ
МҮНӨЗДҮҮ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР

Саттарова А.Т.

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЖЕНСКИХ ОБРАЗОВ
В ТРИЛОГИИ «МАНАС»

A.T. Sattarova

FEMALE CHARACTERISTIC FEATURES IN THE «MANAS» TRILOGY

УДК: 808.1(575.2)(04)

Макалада «Манас» үчилтигиндеги Чыйырды, Каныкей, Айчүрөк, Арууке, Бакдөөлөт, Акберметтердин мисалдарында кыргыз аялдарынын психологиялык мүнөздүү өзгөчөлүктөрү ачылып берилет. Автор ар бир аял каармандын үчилтигиндеги (трилогиясындагы) идеялык-тематикалык, сюжеттик-композициялык курамындагы көтөрүп жүргөн өзгөчөлүктөргө токтолуу менен алардын образдарынын индивидуалдуулугун жана баарына тиешелүү болгон «баатырга татыктуу жар болуу», анын патриоттук иштеринин колдоочусу катары эл-жерди сүйүү, «эл баатырларын тарбиялап, элге берүү» идеяларын ишке ашырган миссияларынын жалпылыгын белгилөөгө аракет жасаган.

Негизги сөздөр: салт-санаа, адеп-ахлак, ар-намыс, даанышмандык, чечкүндүүлүк, чыдамкайлык, кайраттуулук, боруукерлик, баатырдык, трагедиялуулук, учук-улоочулук, индивидуалдуулук, көрөгөчтүк, уузчулук, сарамжалдуулук, магиялык.

В статье на примерах образов Чыйырды, Каныкей, Айчурок, Арууке, Бакдоолот, Акбермет открываются психологические характерные особенности кыргызских женщин. Автор в идейно-тематической, сюжетно-композиционной структуре трилогии особо подчеркивая особенности, ношу женских персонажей пытается реализовать идею индивидуальности в их образе, общую ответственность «быть достойной женой лидера», а также как основная опора в деле патриотизма «воспитывать достойное поколение», развивать идею любовь к родине как общая миссия женского пола.

Ключевые слова: обычаи, нравственность, честь, доблесть, решительность, выносливость, терпимость, сострадательность героическое, преемственность, индивидуальность, прозорливость, рукоделие, бережливость, магическое.

In the article, Chyiyrdy, Kanykei, Aichurek, Aruuke, Bakdoolot and Akbermet are the examples that depict the characteristic features of Kyrgyz women. Author in the ideological and thematic, plot-compositional trilogy structure emphasizing the particular burden of female characters is trying to implement the idea of individuality in their way, shared responsibility "to be worthy wife of the leader", as well as a basic pillar in patriotism "to bring up a worthy generation", to explicate the idea of love for the country as a common mission of women.

Key words: customs, morality, honor, valor, determination, endurance, compassion heroic, continuity, individuality, insight, needlework, thrift, magical.

«Манас» эпосу – кыргыз элинин тарыхын гана эмес, анын турмушун, жашоо тиричилигинин түрдүү

жагын: этникалык курамын, чарбасын, күндөлүк тиричилигин, салт-санаасын, адеп-ахлагын, этникалык табиятын, жүрүш турушунун, жол-жобосунун, адамдык он-терс сапаттар жөнүндөгү бааларын, айлана-чөйрөгө, жаратылышка карата болгон мамилесин, көз-карашын, диндик түшүнүгүн, астронимиялык, географиялык жана башка билимдерин, элдик поэтикасын жана тилин сиңирүү арымында чагылдырган нукура эпикалык чыгарма.

«Манас»- муундан-муунга, кылымдан-кылымга, стадиялуу өнүккөн эпос [1, 37-б.].

«Манас» эпосу элдик оозеки чыгармачылыктын дүйнөлүк казынасында өзүнчө орунга ээ. Анын сюжетиндеги каармандардын образдары эпостун ажарын ачып, өзүнчө окуялардын байланыштарын, бир бүтүндүктү түзүп, чыгарманын байышына, өнүгүшүнө көмөк кылат. Айрыкча, эпостогу аялдардын образдары башкы каармандардын образдарынан кем калышпай, алар менен эриш-аркак жуурулушуп, шайкеш келишип, бири-бирин толуктап, көркүнө көрк, демине дем кошуп толуктап турат. Андай аялдардын образдарын алсак, эң биринчиден, алардын колдоочусу, кыргыз эпосунун катарында эң байыркы ишенимдин калдыгы, энелик доордун культу Умай эненин образынан ачык байкалат. Эпосто Умай эненин катышы «Манастын» төрөлүшүндө берилип, баатырдын жарык дүйнөгө келиши үчүн аракетин таасын сүрөттөлгөн. Ал эми Умай эненин касиетиндей күчкө ээ болгон, «Манасты» жарык дүйнөгө алып келген адам Чыйырды дагы эпостогу башкы каармандардын бири болуп эсептелип, өзгөчө орунда турат.

Чыйырды – «Манастын» энеси. Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча кытай - калмакгар кыргыздарды чаап, туш-тарапка таратканда, Чыйыр деген өлгөн агасынын аялы Шаканды Жакып алат [2, 208-б]. Чыйырды аялы делип жүрүп, Шакан аты өчүп Чыйырды аталып калган экен.

Өзүнүн өмүрүн бүт бойдон эли үчүн, элдин тагдырына арнаган баатыр баласын жана неберени тарбиялаган патриот эненин образы эпосто «Эл башына күн түшсө, эл жараткан эр келет» - деп эл самаган «Манас» баатырды тапкан, кен пейил, акылман, касиеттүү эне Чыйырдынын образы аркылуу берилет. «Манаска» дос болот, кыргыздар үчүн ак ниетим менен адал кызмат өтөйм деп Кытайдан келген Алманбетке Чыйырды эне өзүнүн эмчек сүтүн

таттырган экен. Баласы «Манас» өлгөндөн кийин, анын кайгысы сууй электе Жакыптын кийинки аялынан төрөлгөн балдары Абыке, Көбөштүн тукуругуна чалына, чыккынчы зөөкүрлөргө наалат айтып, балтыр бешик Семетейди эр жеткирүү максатында Букарга Каныкейди төркүнүн көздөй качырат.

Ар кандай кыйын кысталыш учурларда келини Каныкейдин активдүү жардамчысы болот. Тайторууну чабаарда дагы Каныкей, биринчи, Чыйырды менен кеңешип, анын батасын алгандан кийин гана атын байгеге кошкон экен.

Кийинчерээк Семетей эр жетип өзүнүн тарыхын билип, жери Талас, атасы «Манас» экендигин уккандан кийин энеси Каныкей, чоң энеси Чыйырдыны алып элине келет да, аларды эңсеп күткөн калкынын акылман атасы Бакайдын жардамы менен душманы Көбөш канды жана анын кошоматчыларын женет [3, 28-б.].

Чыйырды «Семетейдеги» окуяларга аз катышса дагы, сюжеттин өнүгүшүндө ар дайым эске алынып, айтылып турган жандуу образ. «Манас», «Семетей» бөлүмдөрүндө тең Чыйырдынын образы аркылуу өз элин-жерин жан дили менен сүйгөн, баатырды тарбиялоонун баардык кыйынчылыктарына баш ийип чыдаган, ар дайым адилеттик тарапта болгон акылман, ак жүрөк патриот энинен элеси берилип турат.

Дал ушундай жолду басып өтүп, өзүнө шамандык белгилерди сиңирген, ошондой эле психологиялык чыналуу деңгээлине чейин стадиялык түрдө өнүккөн образ Каныкейдин да образында ачык чагылдырылган.

Чачылганды жыйнаган, үзүлгөндү улаган, өчкөн отту тамызган, өлгөн жанды тирилткен. Каныкей – «Манастын» жары, Темиркандын (Каракандын) кызы. Өз аты Санирабийга. Анын образы чыгармадагы аялдардын образдарынын системасында эң башкы орунда туруп, айрыкча белгиленет. Каныкей «Манас» баатырга ар дайым жардам берген, акылын айткан насаатчы, кеңешчиси болгон.

Эпостун бардык эң негизги окуяларында катышып, чыгарманын сюжетинде чечүүчү ролду ойнойт. Каныкейдин образы аркылуу баяндалган элдик идеялар эпостун башкы идеясынын ачылышында эң чоң мааниге ээ. Көп учурларда «Манаска» акыл айтып, аны кыйынчылыктардан, айрым учурларда ажалдан да сактап калат. Айлакерлик, боорукерлик, чечкиндүүлүк, чыдамкайлык – Каныкейдин негизги касиеттери. Анын образында баатырдык касиет да жок эмес. Саякбай Каралаевдин вариантында Каныкейдин образы эрдиги, кайраттуулугу жана баатырдыгы менен берилет. Анын баатырдыгы «өмүрдөн чачы өтө элек, өзү бала секелек» - кезинен эле башталат. Сүрүнөн «жалпы Букар эли сүрдөп кете жаздаган» деп айтылат. Чубак баатыр менен жекемежеке кармашып намыс алат. Каныкейдин эрдиги «Букарды төрт жолу курчоодон куткарды» деген сүрөттөрдөн көрүнүп турат. Биринчи аны Айкожо көрүп, «эч бир жеринде кемтиги жок экен, эркек болсо он сегиз миң ааламга тутка болчу неме экен» – деп таң калат да, «Манаска» айтат. Аны уккан

«Манас» Каныкейди чон сыноодон өткөргөнүн айтып жүрүшөт.

Каныкейдеги көңүлдү өзүнө бурган башкы белги - колунан көөрү төгүлгөн уздугу. Баатырлардын бою-башына жана жаш өзгөчөлүктөрүнө карата ылайыктап, эл намысы үчүн жоодо кийилүүчү ок өткүс кийимдерди, курал жарактарды алдын-ала даярдайт. Көкөтөйдүн ашындагы жөө күрөштө Жолойду жыгып, Кошойдон намыс алышы да ушул Каныкей тиккен кандагай шымына байланыштуу. Ошондогу Кошойдун берген батасы менен Каныкейдин боюна бүтүп, Семетей төрөлгөн деп да айтышып жүрүшөт. Каныкейдин камкор, сарамжалдуулугу булар менен гана чекелтелбейт. Камкордугу баатырлардын башына кыйынчылык түшүп, арып-ачканда жей турган күл азыктарды камдап, даары-дармектерди жанына салып бергендеринен да байкалат. Мисалы, Алманбет Чоң Казатта жарадар болгондо, Каныкей берген даары менен күч-кубатына кирип, кайрадан майданга кирет. Каныкей жасаган Алгаранын кебин Саралага кийгизип душмандарынын чеги менен өтөт. Каныкейдин камкордугу чоролордун тулпарларына жасаган мамилелеринен да көрүнөт. Жоокерчилик мезгилде тулпарлардын кандай мааниге ээ экендигин жакшы түшүнгөн Каныкей Аккулага күрүчтөн күрмөк жем берип, күндө терин аарчып, кадимки саяпкерлердей багат.

Каныкейдин алдыда боло турган жакшылык-жамандыктарды алдын-ала сезип турган көзү ачыктык жайы да болот. «Манастын» чоң Казатка байланыштуу кебине да Каныкейдин каршы турушу ошол себептен. «Манас» такка отурду деген кабар аны кубантпайт, тескеринче баатырдан ажырап калбайын деп сар-санаага батат. Чындыгында эле, Чоң Казат кыргыз баатырларынын жеңилиши менен аяктайт. «Манас» өлгөндөн кийин бардык кыйынчылыктар Каныкейдин башына түшөт. Баатырдын өчүн душмандардан алып, эли-жерине баш-көз болчу Семетейдин өмүрү үчүн болгон мүмкүнчүлүгүн жумшап, акыры өз максатын ишке ашырат. Семетейге турмушту таанытууда, Ата-журтун сүйүүдө, өз душмандарына болгон жек көрүүсүн күчөтүүдө өтө маанилүү милдет аткарат. Айрыкча, «Каныкейдин Тайторууну чапканы», «Каныкейдин жомогу» сыяктуу эпизоддордо анын ар - намыс, эл - жер үчүн түрдүү ой толгоолорго баткан психологиялык абалынын кеңири берилиши каармандын образын терендетип, анын мүнөзүн ого бетер ажарын чыгара толуктап жана курчутуп турат. Семетейде Каныкей өткөн муундун өкүлү катары акылман тарбиячы, камкор эне болсо, Сейтек бөлүмүндө келечектен үмүт үзбөй, карыса да эл намысына бел байлап, кыйынчылыктарга майышпай чыдаган туруктуулугу баса көрсөтүлөт. Эл өткөн коомдук түзүлүштөрдүн шартындагы социалдык чындыктан алда канча жогору турган өзүнүн адеп-ахлактык нормаларын да ушул образ менен байланыштырат.

Каныкейдин образы кыргыз элинин эчен кылымдардан бери жашоо тиричилигинен келип чыккан, мыкты деп табылган түрдүү касиеттерди

топтоштурган образ болуп саналат. Анын бүткүл өмүрүндөгү иш-аракеттери элдин ар-намысын, эркиндигин, жыргалчылыгын коргоого арналган. Кыскасы, Каныкей кыргыз аялдарына таандык болгон акылмандык, мээримдүүлүк сыяктуу асыл сапаттарды өзүндө сактайт [4, 2-б.].

Элдик кыял аны биротоло ажалдын алы жетпеген аңыз каарманга айландырган. Жомокчулар Сейтектин эр жетилиши менен Айчүрөк, Бакайга кошулуп Каныкей да аалам кезип кеткен деп баяндашат. «Манас»чылар өзү өлсө да иши өлбөгөн, укумдан тукумга түбөлүк үлгү катары сакталып кала турган көркөм салтты ушундайча жараткан.

Айчүрөк - «Манас» трилогиясындагы «Семетей», «Сейтек» бөлүмдөрүнүн негизги каарманы. Семетейдин өмүрлүк жары. Айчүрөктүн түпкү тегин «Манасчылар» периге же кайыпка байланыштырышат. Саякбай Каралаевдин вариантында Оогандын ханы Акун хан перинин жаңы төрөлгөн кызын талаадан таап алып тарбиялагандыгы баяндалат. Айчүрөк катышкан окуянын чордону «Семетей», «Сейтекке» тиешелүү болсо да, Акун менен «Манас» белкуда болушканы эпостун ««Манас»» бөлүгүндө эле эскерилген. Айчүрөк Семетейдин суугуна тоңуп, ысыгына күйүп, акылдаш, сүйгөн өмүрлүк жары жана Сейтекти калкалап өстүрүп, элине кошкон камкор энеге айланат. Айчүрөк Аккуу кейпинде кубулуп учуп жүрүп Семетейди тапса, Ак шумкарын издеген Семетей акыры Айчүрөккө кабылат.

Айчүрөктүн түрдүү нерсеге кубулуу жөндөмдүүлүгү анын байыркы мезгилдеги мифтик – жомоктук катмары басымдуу сакталган көрүнүктүү каарман экендигин көрсөтөт. Айчүрөктүн сыйкырчылык касиеттери Семетейде ачык-айкын көрүнүп турат. Окуялардын реалдуу жүрүшүндө ал жөнөкөй эле пенде катары аракеттенип, зарыл учурда гана сыйкырчылыгы көмөктөшөт. Айчүрөктүн образындагы өзгөчөлүк - кадимки турмуштук шарттар менен кошо кыялдан бүткөн сапаттардын адам ишенээрлик денгээлде, айкалыша берилгендигинде. «Манастын» өмүрүндө Каныкей канчалык денгээлде мааниге ээ болсо, Айчүрөк да Семетейдин турмушунда ошондой эле роль ойнойт.

Каныкейге баатырдык, уздук, сарамжалдуулук мүнөздүү болсо, Айчүрөккө ашкан сулуулук, сыйкырчылык, аялдык назиктик жана кирсиз таза аруулук мүнөздүү. Ошонусу менен гана Семетейге жуп келбестен, айрым учурларда ажалына аралжы болуп, керек учурда ордун басып ишин уланткандыгы менен «Сейтек» эпосунда зор абройго ээ болот.

Ал-каргышы ката кетпеген, «Тилинде сөөлү, тишинде мөөрү бар» – магиялык кучкө ээ адам. Айчүрөк «Семетейде» кара ташты дубалап аба ырайын өзгөртүп табиятты башкарса, «Сейтекте» Кыргыз баатырларынын жениши учун Кыястын Тооторусунун тилин байлап, уйга жеткис чобурга айлантат. Анын учушун, ок түшүргөн касиетин, аялыгын, элдин кыялында жашаган дарыгерликтен жаратылышты башкарууга болгон далалатынан, мүмкүнчүлүктөрүнөн ажыратып кароого мүмкүн

эмес. Каныкей сыяктуу эле көп түйшүккө ылайыкталып жаратылыш, өзүнүн аруулугу, нукура жомоктук касиеттери менен «Семетей», «Сейтек» эпосторунун көркөмдүгүн, кызыктуулугун артырып турган толук кандуу эпикалык көркөм образ.

Арууке – “Манастын” биринчи чоросу болгон жакын досу, кеңешчиси Алманбеттин аялы. Анын теги кайып менен периге байланыштырылып, Сагымбай Орозбак уулунун вариантында Кайберендин ханы Байыштын кызы делинсе, Саякбай Каралаевдин вариантында Агынай кызы Арууке-Каныкейдин сиңдиси. Ал өзүнүн аялыгы, сыйкырчылыгы менен Айчүрөктүн образына жакындайт. Арууке колунан келбеген эч нерсеси жок, каалагандай көрсөтүлгөнүнө карабастан ал кайыптар дүйнөсүнөн кечип, адамзатка ыктайт, Каныкейге жакындайт, жөнөкөй пендени артык көрөт.

Акылга дыйкан, өзү уз,
Ааламга келбейт мындай кыз.
Айтканы түркүн сөзү түз,
Адамга багып күлбөгөн,
Атасы кайып, өзү суз. [5, 118-б.].

Арууке Алманбетке турмушка чыгаардан мурда бир топ сыр көргөзүп, түрүн бузуп, тилин чайнаган тантык кыз болуп, болочок күйөөсүн сындан өткөрөт. Минтип Алманбетке өзүн таап алууга түрдүү шарт коюшу байыркы энелик доордун көркөм чагылдырылышынын бир үзүмү катары анын образынын түпкү тамырын тереңдетет. Алманбетке кошулгандан кийин анын образы камкор, уз, аял катары өнүгөт. Кошой кийип намыс алган кандагайды тиккенге катышып ага жалпы элдин батасы тийет. Арууке Алманбетке жуп келип, эли үчүн талыкпаган, анын оор жүгүн теңдешкен аял катары көрсөтүлөт.

Алманбет баатырдын ак ниет жары Арууке - Күлчородой элдик баатырдын энеси. Анын бүт жашоосу «Манас» менен Алманбеттин достугу, алардын ишинин ийгилиги, ар-намысы үчүн арналган.

Бакдөөлөт Жакыптын кичүү аялы, Абыке, Көбөштүн энеси, Чыйырдынын күнүлөшү болуп саналат. «Манас», «Семетей» бөлүмдөрүндө катышкан кейипкер болгону менен окуялардын жүрүшүндө анчалык деле чечүүчү роль ойнобойт. Семетей Букарадан көчүп келгенде, Жакыпка жолуккан эпизоддо Бакдөөлөттүн калыстыгы, адилеттиги, ак пейилдиги ачык көрүнүп турат:

Минтсең как баш онбойсун,
Эгерим эки болбойсун.
Кепинин жеген иш кыйын,
Кепинсиз сендей болобу?
Керденге бүткөн чунагын,
Капырай өлтүрөм деген онобу?
Сенин бул ишин калсын талаада,
Алты уулун келип жыйылып. [6, 374-б.].

Жалгыз Манаска кетсин садага деп, Семетейге уу бердирип өлтүрмөкчү болгон, кара ниет, өз кызыкчылыгын гана көздөгөн чалы Жакыпка көрсөтүп, өз экен деп өз балдарына жан тартпастан, эл кишиси Манасты жогору коет.

Акбермет - аялдардан чыккан оң каарман, Сейтектин колуктусу. Акбермет эпосто сулуулугуна, акылы, кереметүүлүгү төп келишкен кайратуу, чечкиндүү эр жүрөк, баатыр кыз катары сүрөттөлөт.

Перизаада Акбермет
Алты кыздын кенжеси
Ак жибектен чачтары
Аялдыгы болбосо
Ургаачынын баатыры.
Он бир жашка келгенде
Атасы султан өлүптүр
Он үчкө жашы келгенде,
Жаа тартып ойноп жүрүптүр.
Он төрткө жашы келгенде,
Ай ааламдын баарысын,
Акылы менен билиптир [7, 436-б.].

Эпикалык салт боюнча Акбермет-Сейтектин тагдырына буюрган колуктусу. Айчүрөк да уулуна анын өмүрлүк жары пери кыз экенин эскерет. Акберметке түшүндө ак селдечен дубана кирип, кыяматтык күйөөсү «Сейтек экенин билдирет».

Акбермет жамандык, жакшылыкты алдын ала туя билген, баатырдын жоо-жарагын камдай жүргөн, камкор жары, акылман кеңешчиси болгон.

Илгертеден эле кыргыз аялдарынын коомдон алган орду, аткарган милдети эл турмушунда ойногон ролу зор болгон. Жоокерчилик шартта, көчмөн турмушта кыргыздарда аялдар жеке эле үй-чарбасында тиешелүү иштерди иштөө менен чектелбестен, кайгылыкта чарбада, капсалаң согуштарда душмандын мизин кайтарууда эркектердин жакын жардамчысы, таянычы болуу менен эркектин түйшүгүн тең тартышкан.

Эл түшүнүгүндө “аял-үйдүн куту”. “Алган жары жарашпаса – эрдин багы ачылбайт” дейт.

Эпосто аялдарга таандык ички касиеттерден терең акылга, сырткы көрүнүштөрдөн сулуулукка, келбетүүлүккө өзгөчө көңүл бөлүнүп маани берилет.

Чебердик, уздук, сарамжалдуулук, дагы идеалдуу сапаттар баатырлардын аялдарына тиешелүү.

Ал эми азыркы кездеги биздин заманда жолдошуна татыктуу, жогорудагы сапаттарды ээлеген аялдар да аз эмес. Чыйырды, Каныкей сыяктуу энелерибизден үлгү алып, узчулук, чеберчилик өнөрүн аркалаган, кези келсе эркектер менен тен тайлашып, эл башкарган жетекчи аялдар дагы арабызда жок деп айталбайбыз. Биздин мезгилде үй-бүлө түйшүгүн өз мойнуна алып эркектин жумушун тайманбай жасаган аялдар да табылат.

Эпостун башкы каармандары Чыйырды, Каныкей, Айчүрөк, Арууке, Бакдөөлөт, Акберметин ж.б. акылман ой чабыттары, алардын алдын ала көрөгөчтүк менен жасаган иш аракеттери, даанышмандыгы, туюм-сезими, эпостун философиялык негизин түзүп, турмуш тиричиликтинагымына жараша үлгү болорлук таалим-тарбия менен толукталган. Бул багытта сунуш кылынган илимий иш аз да болсо бүгүнкү күндүн кемчилдиктерин толтурууга өзүнүн салымын кошту демекчибиз.

Адабияттар:

1. «Манас» энциклопедиясынан «Аалам - «Манастын музыкасы», Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы. - Бишкек, 1995. - 37-бет.
2. Манас. Семетей. Сейтек. Кыргызский героический эпос в кратком содержании. - Бишкек, 1998. - 118-бет.
3. Манас. Семетей. Сейтек. Кыргызский героический эпос в кратком содержании. - Бишкек, 1998. - 125-бет.
4. Манас. Семетей. Сейтек. Кыргызский героический эпос в кратком содержании. - Бишкек, 1998. - 132-бет.
5. «Манас» «Эпос. С.Орозбак уулунун айтуусу боюнча 2-китеп. - Фрунзе, 1973. - 208-бет.
6. «Манастын» түтөгөн түмөн көйгөйү//Форум - 30-апрель, 2013-жыл.
7. «Манас» I-II том. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча 2-т., 372-бет.

Рецензент: к.психол.н., профессор Коңурбаев Т.А.